

розпрощатися із такого роду ілюзорними конструкціями і нарешті використати світовий досвід розбудови власної держави. Він полягає передусім в усвідомленні потреби радикальних трансформацій державницьких інституцій, які першоосновою своєї діяльності повинні вбачати не реалізацію абстрактних конструкцій, а задоволення потреб та інтересів широкого загалу. Саме таким чином українське суспільство зможе переорієнтувати власну політичну систему до функціональних потреб не супердержави, а звичайної країни європейського типу. Відповідно, той пласт міфологем, який продукувався імперською духовною парадигмою, почне поступово відходити в минуле, а суспільна свідомість почне долати ті форми відчуження суспільства від держави, які є характерними для імперської свідомості. У свою чергу формування державницької духовної парадигми в українському суспільстві з неминучістю буде орієнтоване на сприйняття української держави як єдиного цілісного організму та толерантного сприйняття тих регіональних особливостей, які існують в будь якій державницькій спільноті. Саме це стане основою відмирання міфологем щодо існування в Україні кількох регіонів, які в духовному плані є антагоністами і нездатні прийти до консенсусу у баченні перспектив розвитку України.

Література

1. Гумилев Л. Биосенос и биосфера Земли. — М., 2005.
2. Веллер М. Великий последний шанс. — Санкт-Петербург, 2005.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003.

Надійшла до редакції 4.08.2007 р.

В'ячеслав Мешков

МЄШКОВ В'ячеслав Михайлович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Ю. Кондратюка. Сфера наукових інтересів — філософія історії і культурологія.

ПРО ДЕМОКРАТИЗМ МЕНТАЛЬНОГО ПРОСТОРУ КУЛЬТУРИ ПСКОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА ЙОГО РУЙНУВАННЯ МОСКОВІЄЮ НА ПОЧАТКУ XVI СТ.

Мета цього дослідження показати суттєву відмінність життєвого світу псковської спільноти від ментальності князівсько-дружинної Русі. Псковська республіка, дітище Великого Новгороду, пішла по шляху духовного розвитку значно далі своєї колишньої метрополії [3, с. 70-71]. Значення Псковської землі в історії російської культури полягає в тому, що вона породила унікально збалансований, самодостатній духовний світ, який до нашого часу в Росії аналогів по своїй гармонії не мав.

На відміну від князівсько-дружинної культури Північно-Східної Русі, розвиток ціннісно-мисленевого простору якої в міру розширення експансії Московського князівства здобував усе більш антигуманний характер, ментальний простір псковської культури, незважаючи на постійні військові зіткнення із литовцями, німцями, насичувався цінностями християнської моралі.

У процесі формування російської культури закладалася фундаментальна ціннісна структура Сили-Насильства-Страху, яка у великій мірі задавала метрику всього ментального простору і ненормальний хід культурно-творчого процесу. Генератором цієї об'єктивної тематичної структури виступив спочатку московський князь, а потім самодержавний цар Російської централізованої держави. Російська православна церква могла тільки пом'якшити негативний, руйнівний вплив на розвиток особистості.

Християнство в Московії завжди було формою внутрішнього протесту, заперечення жорстокості, мерзенності соціального життя, втечею у вищий світ, що тільки і давало заспокоєння. Звідси вічний розлам духовного простору російської культури, нелюдськість, рабство соціального буття, чистота і ширість християнського пориву. У Псковській землі цього розриву не було. Християнство задавало фундаментальну структуру тематичного простору, визначало його метрику. Псковичі побудували світ, у якому не було місця моторошному страху Насильства, а енергія Сили була спрямована на захист батьківщини, своєї волі. Якщо в історії російської культури будь-яке досягнення є подвиг, подолання пануючої ментальної насильницької структури, то у Псковській республіці переважала вільна реалізація волевиявлення.

На жаль, до нас дійшла невелика кількість псковських письмових джерел. Тому реконструкція псковського ментального простору є досить складним завданням. Вихідною проблемою тематичного аналізу є виявлення домінуючих тем як абсолютних цінностей, універсальій духовного простору культури, які визначають його структуру, основні напрямки розгортання. Виділення базової ціннісно-мисленевої конструкції, утвореної універсальними абсолютними цінностями, відкриває можливість для здійснення більш тонкого дослідження.

Новгородські і псковські ментальні простори родинні не тільки за походженням (Псковська республіка виділилася з Новгородської землі), але вони дуже близькі й за своєю тематичною структурою. Новгородське і псковське суспільства — це демократичні, засновані на законі й християнських цінностях, цивільні суспільства. Як і Великий Новгород, псковський світ утворював дві фундаментальні тематичні структури, які виступали двома ціннісно-тематичними центрами простору культури: цивільної і християнської. Вони задають метрику цих двох подібних ментальних просторів у тім змісті, що будь-яке духовне явище цих привабливих світів навантажене християнськими й вільнолюбивими світовідчуттями.

Тема «вільності» у Пскові, як і в Новгороді, є складним, синтетичним утворенням. Вона також містить у собі ідею рівноправності як основоположного змістоутворюючого принципу. Подібно новгородським, псковські грамоти містять перерахування всіх соціально значимих шарів суспільства із обов'язковим заключним виразом «весь Псков».

Головною особливістю ментального псковського простору була рівність усіх у волі. Цю обставину відзначає і В. О. Ключевський: «У Псковській землі було розвинуто землеволодіння земців і сябрів. Але тут немає слідів холопства і напіввільних станів, подібних до новгородських ополоників. У цьому відношенні псковська область була єдиним винятком на Русі. У псковському законодавстві помітна навіть посилена увага до інтересів ізборника, так називався там селянин, що працював на землі приватного власника. Це вільний хлібороб, який знімав землю за річним договором з четвертого чи другого снопа і який користувався правом переходу від одного власника до іншого» [3, с.89-90].

Однією із найпривабливіших прикмет псковського духовного простору є його монолітність, внутрішня єдність псковського духу, не пригнобленого, а вільного, християнсько

насиченого духу. На відміну від Новгороду, у Пскові практично не було внутрішніх усобиць. «Боярська аристократія у Пскові не вироджується в олігархію, — пише В. О. Ключевський, — політичні зіткнення не розростаються в соціальний антагонізм, не запалюють партійної боротьби, звичайні тривоги й нерівності народних правлінь стримуються і згладжуються» [3, с.89].

Найважливішим фактором єднання псковського суспільства була постійна зовнішня загроза, необхідність загальної цивільної єдності для захисту своєї батьківщини, цілісності свого світу. У Стрйовому списку літописець пише: «У літо 6915 (1407 р. — В. М.). Индикту в 15. Князь Данило Олександрович, посадникъ Юрьи Филипьевич і весь Псковъ подъемша усю свою область, ідоша на Німецьку землю» [4, с.113]. «Того ж літа, князь великии Константинъ... з чоловіки з псковичи поднемше усю свою область і пригорода, і ідоша за Норову воювати» [4, с.114].

Демократизм псковського духу виражається у тім, що діяльність посадових осіб (посадників насамперед) розглядалася як волевиявлення народу. Літописець Стрйового списку при описі підписання мирного договору між Новгородом і Псковом у 1434 р. пише: «І позяловаль богъ і святіи Софії і владичне благословення, псковская челобитье прийняли, і взяте миръ по старовині; і целоваль крестъ Селивестръ посадник і Стефанъ синъ посадничъ Родіонов і їхній дружина за весь Псковъ і за всі пригорода і за всі волості до Новгороду по старовині; а від Новгороду целова крестъ Самсонъ посадникъ Івановичъ і тисяцкои Федоръ Елесеевичъ за весь Великои Новгород і за всеі пригорода і за всі свої волості къ Пскову по старовині» [4, с.130]. Примітно, що в псковських літописах часто фіксуються втрати у боях, що складати від кількох до двох-трьох десятків людей, що дозволяє зробити висновок про високу цінність індивідуального людського життя у псковській культурі.

Квінтесенцією псковського волелюбного духу й єднання людей як громадян вільного міста було віче. Псковське віче було вищою формою державної влади, абсолютною цінністю.

Гласність, підзвітність посадових осіб віче були звичайною практикою державної діяльності, що сприймалася як давно й міцно установа традиція, по старовині. Псковські послы після проведення переговорів з королем Литви в 1447 р., «і приїхали у Псков, і відповідь королев на віче в посольстві правили» [4, с.179]. У другій половині XV ст., коли силовий тиск московського великого князя на Псков значно посилювався, часті посольства псковичів у літописах закінчуються описом їх повернення і звіту на віче: «Тоя ж зими приїхав посол псковський з Москви від князя Іоана Васильовича, посадникъ Тимофеи Власьевич і бояри псковські всі здорові, і повествоваше посольство Псковскоу на вічі» [4, с.151].

У цілому можна стверджувати, що на Псковській землі гуманістичні традиції пустили найбільш глибокі корені. Псковське суспільство і псковська суспільна свідомість будувалися на рівноправності, волі, законі, повазі прав людини, християнській моралі. Судна грамота (основний звіт законів Псковської республіки) «дає краще значення присязі, — пише В. О. Ключевський, — віддаючи звичайно на волю позивача вирішити позов тим способом «хоче сам, поцілує чи у хреста покладе... Така довіра закону до совісті тяжущихся повинна була мати опору в характері самого побуту» [3, с.91]. С. Герберштейн у праці про Московію тільки псковичів удостоює позитивної оцінки, при тому дуже високої: «У результаті освічені і навіть *витончені* (виділено. — В. М.) звичаї псковитян перемінилися звичаями московитів, майже у всіх відносинах набагато більш порочними. Саме псковитяне при всяких угодах відрізнялися такою чесністю, щирістю і простодушністю, що [не вдаючись до якої б то не було багатослівності для обману покупця] говорили тільки

одне слово, називаючи сам товар. Додам також, до речі, що псковитяни й до цього дня носять зачіски [не по-російськи, за польським звичаєм] на проділ» [1, с.151].

Таким чином, Псков у порівнянні з князівською Північно-Східною Руссю, був істотно іншим світом як за ціннісно-мисленевою, тематичною структурою, так і за напрямком розвитку ментального простору. Християнство, як єдиний простір російської православної церкви, поєднувало ці відособлені світи. Разом з тим, виборність новгородського архієпископа й інших посад кліру, їхня велика роль у державному керуванні, функції вищого авторитету, судді в конфліктних ситуаціях, у цілому значно більший демократизм новгородської і псковської церковних організацій та ін. — усе це помітно відрізняло їх християнську ментальність.

Московські ціннісно-мисленеві орієнтири виявилися майже діаметрально протилежними. В авторитарному просторі московської культури одержували подальший розвиток Сила, Насильство і Страх. Новгородці і псковичі не знали насильства, як тотального духовного, економічного, соціального, політичного пригнічення і пов'язаного з ним моторошного страху. У псковських літописах навала Батия на Русь взагалі не одержала відображення. У Новгороді і, особливо, у Пскові «силове мислення» було у значній мірі переборене, зруйноване, витиснене демократично орієнтованим на правопорядок світосприйняттям. Це були багато в чому різні, далекі один одному світи, що дає підставу називати їх різними культурами. Новгородці і псковичі не відчували себе елементами «Російської землі». У новгородських грамотах Північно-Східна Русь називалася «Низом». У договірній грамоті 1270 р. Новгорода з тверським великим князем Ярославом Ярославовичем читаємо: «А на Низу, княже, новгородця не судити, ні дані ті роздавати» [2, с.13]. Договірна грамота 1371 р. Новгорода із тверським великим князем Михайлом Олександровичем: «А приставів

ті з Низу у всю в новгородську волость не всилати» [2, с.30]. В останні дні існування Новгородської республіки, у грудні 1477 р. новгородські послы намагалися відстояти хоч якусь автономію. Один з аргументів у них був: «Великий Новгород Низового звичаю не знає, як наші государі великі князі тримають свою державу в Низовской землі» [5, с.29].

Історики відзначають локальний, місцевий характер новгородських і, особливо, псковських літописів. І дійсно, згадки про Московську землю найчастіше пов'язані з діяльністю московського чи іншого князя, оскільки останні тією чи іншою мірою впливали на новгородське чи псковське життя [4, с.29].

Новгород і Псков, з одного боку, а князівська, потім Московська Русь, з іншого, — були істотно різними ментальними світами, з різними траєкторіями духовного розвитку. Не слід забувати, що новгородський и псковський світи склалися й розвивалися, у цілому проіснували три з половиною століття (від смерті Володимира Мономаха й розпаду Київської Русі до завоювання й руйнування їх Московією). Новгород і Псков, звичайно, не елементи західноєвропейської культури. Вони є породження духу давньоруської культури.

Історія падіння Пскова, з огляду культурології, є сумним досвідом взаємодії цивілізованого і варварського суспільств. Зі сходженням на престол Івана III у 1462 р. починаються труднощі Пскова при взаєминах з Москвою. Дії Псковської республіки стосовно Москви були бездоганні. Псковичі не допускали недружніх акцій, не давали ніяких підстав для підозру у сепаратизмі (встановлення союзу з Литвою), смиренно приймали рішення московських правителів, намагалися будувати стосунки з Москвою на принципах справедливості й правопорядку. Московська сторона, напроти, від послів, московського князя-намісника й до великого князя будувала своє поведження відповідно до варварської моралі: робилася ставка на фізичну і військову силу, повне заперечення

принципів справедливості й правопорядку у відношенні до псковського населення, хабарництва, вимагання, віроломство й прямі розбої — ось далеко не повний перелік характерних діянь московитів.

Таким чином, стає очевидним істотне розходження, несумісність двох ментальних світів, псковського, заснованого на рівноправності, законі й християнських цінностях, з московським, насиченим духом Сили, Насильства і Страху, який дивним чином освячувався офіційною російською православною церквою.

Ціннісно-мисленевий простір Псковської республіки істотно відрізнявся за своєю фундаментальною тематичною структурою й траєкторією розвитку, від князівсько-дружинної Північно-Східної Русі.

Разом з тим, істотна відмінність псковської культури від князівсько-дружинної культури Північно-Східної Русі не дає підстави відносити їх до однієї з форм західноєвропейської культури. Ціннісно-мисленеві простори Новгород і Пскова значно відрізняються від ментальних просторів вільних західноєвропейських міст як за засобами функціонування, так і за тематичною структурою. Тут лише відзначимо, що західноєвропейська культура, за засобами функціонування, починаючи з Давньої Греції, відноситься до яскраво вираженого типу рефлексивної культури, для якої характерна замкнутість на собі, безупинна робота засобами літератури, філософії, мистецтва й ін., по самоосмисленню, самовдосконаленню, самоконструюванню. У Новгороді і Пскові подібна робота майже не велася. Наданий час ми маємо у своєму розпорядженні настільки малу кількість новгородських і псковських письмових джерел не стільки тому, що вони були втрачені, скільки тому, що через відсутність рефлексивної установки, на усвідомлення самого себе, свого власного буття. Подібних продуктів людської творчості було зроблено дуже небагато. Новгородська і псковська, як і князівсько-дружинна культура

Північно-Східної Русі, відносилися до типу екзистенціальних культур, функціонування яких, їхнє буття, обмежувалося їхнім існуванням, не подвоювалося їхньою рефлексивною оцінкою. Тому в новгородській і псковській культурах немає усвідомлення специфіки свого ментального буття (наприклад, волі, усієї категоріальної структури суспільної свідомості).

«Збирання російських земель навколо Москви» у відношенні до Новгородської і Псковської республік було варварським захопленням, руйнуванням новгородського і псковського ментальних світів. Міф про «збирання...» є вираженням москвоцентристської історіографії, виступає анахронізмом, перешкоджає здійсненню коректного історичного й культурологічного аналізу.

Таким чином, Новгород і Псков позначили позитивну, перспективну траєкторію розвитку російського суспільства, російської культури, якій не судилося реалізуватися. Дуже дивно, що руйнування настільки красивих ментальних світів Іваном III, а потім його сином Василем одностайно описується російськими й радянськими істориками зі зловтіхою, захватом, як добре діяння у справі «збирання російських земель».

Література

1. *Герберштейн С.* Записки о Московии. — М., 1988.
2. Грамоты великого Новгорода и Пскова. — М.-Л., 1949.
3. *Ключевский В. О.* Сочинения. В 9-ти т. Т. 2. — М., 1987.
4. Псковские летописи / Под ред. Насонова А. Вып.2. — М., 1955.
5. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. В 18-ти кн. Кн. 3. — М., 1989.

Надійшла до редакції 27.06.2007 р.